

Urbanistički i dizajnerski uređivanja Pre

Prostor kao izraz morfoloških suprotnosti i povezivanja

ipolarne morfološke koncepcije i analize urbane strukture zanimaju se za strukturalne opozicije puno/prazno, negativni/pozitivni prostori, objekt/pozadina i sl. One počivaju na kriteriju procesiranja: Najprije postoji prostor kao datost (prazan skup), koji se kasnije raznoliko strukturira, formira i transformira. Načela Gestalta u takvim su pristupima prisutna i prepoznatljiva¹. Takve su koncepcije bliske analizama na koje se ne nastavljaju programske i projektantske zamisli i kojima je predmet već realizirano stanje, bilo da je ono arheološki sačuvano, rekonstruirano u zbiljskoj fizičkoj funkciji ili formalno i tekstualno opisano i zapisano. Urbanističko-arhitektonske koncepcije koje teže ne samo razumijevanju, već i zamišljenoj ili zbiljskoj promjeni urbanog (gradskog i prirodnog) prostora usmjeruju se složenim modelima gdje se operira nezavisnim paralelnim strukturalnim entitetima, nepredvidivostima, slučajnostima, lokalnim impulsima, simbiozama artificijelnog i naturalnog itd. Umjesto stabilne harmonije i cjelovitosti zanimanje izaziva paradoks uz povjerenje u samoregulacijske procese prostornih tvorbi. Analizira se prema bipolarnim i dihotomnim modelima,

npr. „matrica grada“ kao karakteristična primarna tlocrtna dispozicijska struktura izgrađenih objekata i/ili drugih fizičkih elemenata u odnosu na neko područje. Apstrahiranje i generaliziranje u prostornoj analizi izuzima pritom moguće različitosti sekundarne ili tercijarne strukture: značajke i obilježja samih elemenata od kojih je takva matrica sazdana. Tek u manjim mjerilima - na morfološki razvedenijim razinama - moguće je ustvrditi da li je neki segment matrice (npr. gradski blok 19. ili 20. stoljeća u gradu Zagrebu) zaista morfološki homogen ili se unutar sebe oblikovno i sadržajno značajnije razlikuje. Takav segment (gradski blok) kao „puni“ element obilježen fasadama prema „praznom“ prostoru (ulica, trg) može biti tada izražen kao: ujednačen, jednolik, jednoličan ili pak šarolik i sl. Ulica ili trg (kao „prazan prostor“) mogu svojim morfološkim značajkama slijediti zgrade, te će stoga u povezanoj cjelini biti sve ujednačeno, nerazlikovno i sl. Kolokvijalno rečeno, bit će neko mjesto ili predio grada dosadno, monotono... Ili, naprotiv: „prazni“ prostor ulice ili trga može svojim strukturalnim elementima - fiksnim elementima (zelenilom, opremom i namještajem) i mobilnim postavama (vozila u kretanju, gibanje prolaznika) biti zgradama višeslojna opozicija i ne samo u užem smislu morfološka, budući da unosi i vremensku dimenziju: uključuje ne samo prostorno-strukturalni odnos već i zbijanje. Arhitektonski „mrtvu“ ulicu oživjet

ajnerski aspekti adovićeve trga

će upravo ulični elementi zbiljskim životom ambijenta. Suprotnosti, izazvane ne samo izgradbenom postavom već i urbanim procesima, bit će shvaćane i vrednovane kao poremećaj, nered ili kao kvaliteta grada - ovisno o mjerilima, zahtjevima, okolnostima.

Kad se npr. paušalno govori o „spavaonicama“ u novijim dijelovima grada, pomišlja se obično samo na fizičku izgradbenu strukturu; na izolirane, ponavljane objekte funkcionalno i simbolički nivelirane, a ne gleda se na svakodnevne mijene ulice. Premda ulice u tradicionalnom poimanju ovdje nema, javni prostor svojim obilježjima može demantirati generalizacije, pa tvrdnje o „spavaonici“ kao metafori mrtvila mogu ostati bez pokrića. Vrednovanje grada ostaje površno izvodi li se na poistovjećivanju građevne strukture s urbanim duhom. Nema li raznovrsnosti vanjskog prostora, ako se taj „prazni“ prostor sadržajno i/ili oblikovno homogenizira, moguće je da samo izgrađeni objekti uz takav prostor budu različiti i raznovrsni. Moguće su, općenito, razne kombinacije: da i vanjski prostor (ulica, trg, itd.) i izgradbeni dio koji ga okružuje - budu (konstrukcijom ili destrukcijom) podjednako jednolični, ili, nasuprot tome, svekoliko kaotično neuhvatljivi. Dokumentarnih ili imaginarnih primjera takvih slučajeva ima u zbilji, na filmu, fotografiji, ostvarenih u medijima ili maštom. Do homogenizacije u prostoru grada dolazi ne samo

zbog povezivanja nego i zbog nepovezivanja strukturalnih elemenata: pojedinačni pribrojeni elementi (zgrade itd.) koji nisu više u kontinuitetu, ne tvore cjelinu (ulica npr.). Urbanološke analize takvo stanje i procese definiraju kao morfološke redukcije². Psihološkim odnosno psihosociološkim dimenzijama preobrazbi prostora teorija je i praksa obuzeta naročito od pedesetih godina ovog stoljeća³. Zanimajući se za grad ne samo kao za urbanističko-arhitektonski model, već za njegova korisnika (koji se u njemu osjeća, odlučuje i kritički vrednuje). U takvim bi nas istraživanjima i analizama za Preradovićev (Cvjetni) trg zanimalo ne samo što ljudi vide nego što mirišu, čuju, dodiruju; polisenzorna je percepcija i recepcija. Neizravna medijska komunikacija nadvladava danas izravnu komunikaciju, te medijski fragmentiran i transformiran prostor postaje novi entitet što ga s originalom povezuje eventualno još samo naziv.

Profesionalne rasprave

Prostor grada postao je kod nas, uglavnom, pledoaje za profesionalne nastupe arhitekta, povjesničara umjetnosti, urbanista, uz marginalnu asistenciju javnosti. Konceptualni pristupi u analizi projekata i projektiranju postaju ovdje naročito važni. Bipolarne morfološke kategorizacije o uređenju prostora privlačne su u stručnoj i široj javnosti jer mogu biti pre-

Rasvjetni stup ispred HNK u Zagrebu / *Candelabrum in front of the Croatian National Theatre in Zagreb*

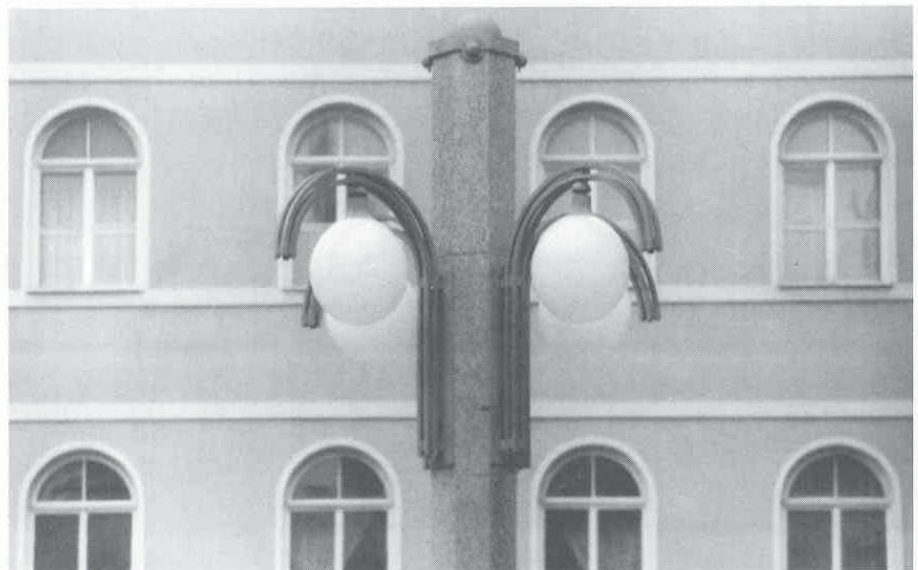
gledne i poticajne. Projektantska i kritička načela koja ih se drže mogu, međutim, biti rigidna i isključiva. Predmet takvih vrednovanja su i nove prostorno-građevne promjene grada (kao predhodno najavljeni arhitektonski i urbanistički projekti ili „post festum“ predstavljeni projekti).

Rasprave o uređenju grada uslijedile su od kraja 1994. i kulminirale su krajem 1995.⁴ s preuređenjem Preradovićeve (Cvjetnog) trga. Ekspozirana je tema u tim raspravama zastupljenost nekih tipiziranih i unificiranih elemenata urbane opreme (naročito rasvjetnih stupova). Multiplikacije i rasprostiranje takvih elemenata na sve

šira gradska područja, uočavaju se, između ostalog, i kao morfološka homogenizacija vanjskog (za sada središnjeg) prostora grada.

Inverzija

Prema analitičkoj bipolarnosti mogla bi se u središnjem dijelu Zagreba uočiti specifična preobrazba: nastaje jedna nova građevina. Sazdana prvenstveno od parternog opločenja i rasvjetnih armatura, ona se ispostavlja kao nov, zaseban strukturalni i morfološki entitet grada. Došlo je do svojevrsne inverzije; nisu više zgrade sa svojim oblikovnim i sadržajnim značajkama dominantne u prostoru („puni“ element), već to postaju karakteristični elementi opreme okolnog vanjskog prostora. Tamo gdje su međusobne razlike zgrada smanjene (lošim održavanjem, starenjem, postavom, osvjetljenjem lokala, itd.), novo uređenje bit će još izraženije. Fasade zgrada postaju „prazna“ pozadina. Pretežno sivilo Jurišićeve ulice, na primjer, jača je „pozadina“ novim elementima urbane opremljenosti (svjetiljkama, sjedalima, displayima negoli fasadama obnovljen Tomislavov trg. Vanjska postava to je jača što više uspijeva kompenzirati nedostatke svog izgrađenog okruženja. Takav međuodnos nije nepoznat u Zagrebu ni od ranije; u novijim izgrađenim dijelovima grada, u Trnskom npr., raslinjem se uspijevalo djelomično nadoknaditi nedostatnu različitost i raznovrsnost

Gornji dio rasvjetnog stupa na Preradovićevom trgu / *Top fragment of the candelabrum in Preradović square*

zgrada. Bogatije hortikulturene intervencije u Novom Zagrebu više su tako pokušaj prostorno-morfoloških kompenzacija negoli ekološki doprinosi.

Novim postavama opreme u središtu grada namjeravalo se prema najavama i obrazloženjima zahvata višestruko naglasiti i njezinu funkcionalnu i simboličku dimenziju: osigurati jače osvjetljenje, pokazati da je komunalna oprema vrijedna uporabne ponude, da ona nudi i tradiciju i inovacije, da je, k tome, nova i ušćuvana - (za razliku od većine izloga ili fasada), itd. Već pri preuređivanju tadašnjeg Trga Republike za Univerzijadu 1987. godine, u odsutnosti spomenika banu Jelačiću - kao glavnom simboličkom osloncu („ura“ je bila simbolički profana, a Manduševac se tek regenerirao i promovirao), značajna simbolička funkcija dodijeljena je opremi: između visokih rasvjetnih stupova interpolirani su morfološki istorodni stupovi/jarboli - da bi se na njima vijorile zastave važne za politiku, gradska događanja, a i komercijalno, a modificirano su razmješteni i karakteristični oglasni stupovi.

Unifikacija i tipizacija

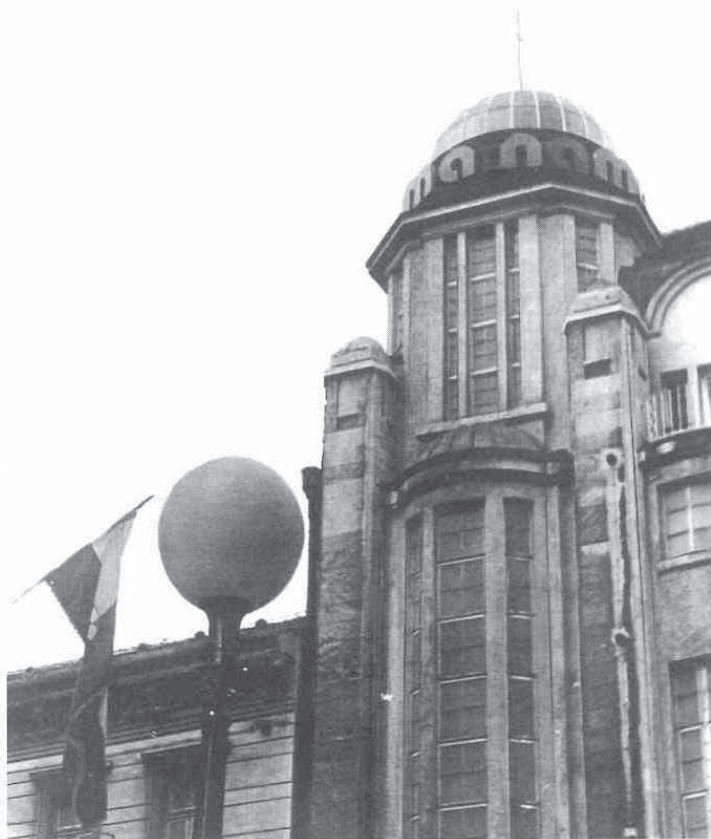
U stručnim raspravama o uređenju grada (1993. - 1995. godine) izostala su obrazloženja zašto se favorizira određen tipski rasvjetni element (uz minimalne kolorističke varijacije i varijacije u postavljanju). Ako za izbor takva određenog tipa nema posebnih tehničko-tehnoloških ni povijesnih opravdanja, ako se pretendira na njihovu gotovo spomeničku dugotrajnost, onda sumnje i bojazni od unifikacije i homogenizacije prostora nisu neočekivane. Takva strahovanja nema razloga povezivati samo s novijim (1991. - 1995.) projektima uređenja grada. Tipizacija i unifikacija opreme u Zagrebu nisu slučajne. Odnos prema tipizaciji elemenata u uređivanju prostora profesionalno je ambivalentan; odbacuje se tipizacija, ali se i prihvaća i opravdava. Afiniteta za tipizacijom opreme grada ima u službenim (a reklo bi se i u intimnim profesionalnim) uvjerenjima osoba i službi koje promišljaju, prosuđuju ili odlučuju posljednjih tridesetak godina o uređenju grada.

Podsjetiti je na gotovo opsesivne pokušaje da se iznađe i odredi „tipski“ zagrebački kiosk, „tipska“ tezga za tržnice, „tipska“ telefonska kabina. Ograničenja su se

Standardizirani rasvjetni stupovi u Bogovićevoj ulici / *Standardized candelabra in Bogovićeva street*

postavljala za elemente koji se razlikuju od odabranih tipskih - kako za proizvođače/ponuđače, tako i za projektante. Takve nekadašnje (a i današnje) težnje mogu se razumjeti kao protivljenje i obuzdavanje „divljih“ improvizacija i nekvalitetnih dizajnerskih rješenja. Međutim, ovaj je razlog za cjelovitije tumačenje nedostatan. Iza traženja i zahtijevanja tipskih kioska nazire se dogmatizirani stav o kiosku kao minornom elementu uređenja prostora, impulsu nereda, nedoličnom (čak i u povijesnom svjedočenju) elementu u pojavnosti grada. Takav se element, s tog stajališta - ako ništa drugo - mora disciplinirati: i u postavi, u gabaritima, koloristički, itd. Upozorimo na Kvaternikov trg kao na, još uvijek, značajan ilustrativni primjer: uredno postavljeni, a istovremeno funkcionalno i oblikovno nevrjedni kiosci tu su gotovo već dvadeset godina. Ali zadovoljen je, u osnovi, kriterij tipizacije. Sklonosti i zahtjevi za tipizacijom i unifikacijom javljaju se kao izraz nepovjerenja i rezerviranosti prema kioscima, a analogno donekle i prema

Gornji dio standardiziranog rasvjetnog stupa u Petrićevoj ulici / *Top fragment of the candelabrum in Petrićeva street*

drugim elementima opreme grada. Odobrena tipizacija osigurava stabilnost, a time je otklonjen rizik novog i neizvjesnog. U takvu zahtjevu ima opravdanja ako nije totalan, te ako nije dogmatiziran ili rutinski.

S druge strane, komunalna poduzeća iz svojih su pragmatičkih tehnoloških razloga u širokim granicama ovlasti također bila sklona tipizaciji i unifikaciji.

Urbanističko-arhitektonskom projektiranju unifikacija također nije bila strana. Podsjetimo na dva ranija primjera: postava rasvjetnih stupova (uz istovrsni kriterij i za stabla) u parterni „raster“ centra Zapruda na Meštrovićeve trgu u Zagrebu i nanizana rasvjeta po nasipu uz „Stazu zdravlja“ od Mosta slobode prema željezničkom Savskom mostu. Eksterna

postava rasvjete oko nove zgrade NSB također je opterećena tipskom inflacijom. Predbacivanje težnje za tipizacijom i unifikacijom u izboru i postavi elemenata opremanja i uređenja grada samo projektantima i odlučiteljima u izvedbi novih uređenja u središtu grada nije stoga opravdano. Ono se ne sjeća dugotrajnosti zahtjeva o tipizacijama u urbanizmu, arhitekturi i komunalnom upravljanju Zagreba.

Granice područja uređivanja

U uređivanju centra grada Zagreba očito se javio sljedeći programsko-projektantski problem: kako tretirati dodirna, a različita područja? Razni su odgovori: zadržati, što više potencirati različitosti uz jasnu međusobnu granicu; zadržati različitosti, ali unijeti elemente iste pripadnosti u oba područja. Ili: nivelirati oba područja zadržavanjem samo minimalne (nepremostive) različitosti. To su standardni slučajevi organiziranosti skupova (unija, presjek, komplementarnost). Problem granice karakterističan je za pojedine urbanističke koncepcije nakon što je završeno preuređenje Bogovićeve i tadašnje Marinkovićeve ulice, te Ilice, do ljeta 1995. Ovdje je bila granica, koja je u vrijeme početka građenja Preradovićeve trga i doslovce bila naznačena velikim plakatnim panoima. Dok

Kandelabar kao nosač improviziranih vodova u Preobraženskoj ulici / *Candelabrum as a carrier of improvised lines in Preobraženska street*

se u Bogovićevoj za stolovima pio espresso i sok, na Cvjetnom su trgu rovokopači dizali prašinu. Granica sama teži da prikupi elemente za nju karakteristične: oznake ulazi/izlazi (npr. panoi „Pješačka zona“), armature i mjesta za parkiranje, elementi koji su ovdje „sklonjeni“ da ne opterećuju prostor (npr. kontejneri za otpad) itd.

Da li „s druge strane granice“ zadržati trg kakav jest ili ga uvrstiti u do tada koncipiran model uređenja i izvedeno stanje? Prevladao je stav (koji bismo mogli ocijeniti konzervativnim): ne zadržati izdvojenost Preradovićeve trga. Takav je stav bilo formalno to lakše braniti što je već od Univerzijade 1987. pa i ranije u provedbenim planovima centra tijekom sedamdesetih i osamdesetih godina prejudicirana cjelovitost zahvata uređenja središta grada. Tu je zatim i program natječaja iz 1990. godine, i sam natječaj sa zaključcima ocjenjivačkog suda.⁵ Čini se da nije naslućena težina odluke o pripojenju Preradovićeve trga već preuređenom dijelu središta. Pogotovu kad se iz ravnine parternog mozaika premjestimo u složene urbanološke slojeve; kada se iz „igre“ pozicioniranja sadnje stabala i postave pojedinih skupina elemenata i drugih zahvata u rekonstrukciji parterne plohe dospije do urbanog značenja ovog mjesta u gradu.

I nadalje je pitanje granice ostajalo otvoreno: da li dopustiti unošenje privremenih postava (kioska i sl.)? Dozvola postave tezgi za preduskršnju prodaju u Margaretsku i Preobražensku ulicu za Uskrs 1996. te postave posebnih elemenata definiranih kao umjetničke intervencije i kao funkcionalne (audio-vizualne i sl.) u okviru proslave Dana planete Zemlje (20.04.) pokazale su da je pragmatičko načelo nadvladalo konzekventnost projekta; čvrsta struktura iz projekta pomiješala se s improvizacijom. (Ali ove slučajeve treba razumjeti i kao popuštanje pred pritiscima stručne i šire javnosti da se vrati izgubljen „spontani nered“ ovog mjesta.)

Od urbanizma do dizajna

Rasprava se o uređivanju Preradovićeve trga nije detaljnije dotakla samih elemenata opremanja. Drama je protresla urbanističku razinu. Jedna od implicitnih poruka, rasprava i zaključaka bi bila: nema smisla raspravljati o detaljima ako je nesporazum globalni. Kao da bi bio

gubitak i nedoličnost pomnije se zadržati i na morfološkim značajkama elemenata i postave. Može se takav stav razumjeti, ali ne i odobriti. Odustajanje od napora da se uđe u analitičku raščlambu na razini dizajna pojedinačnih elemenata - bilo bi pristajanje na osiromašenost pretpostavki i zaključaka.

Standardizirani tradicionalni rasvjetni stupovi ispred nove zgrade INA u novom dijelu grada / *Standardized traditional candelabra in front of the new INA building, new part of Zagreb*

Purifikacije

Vraćanje fasade rekonstruirano-purificiranog objekta na Jelačićevu trgu br. 6 (prolaz Harmica) sentimentalno je ustupak. Originalna je fasada bila „očičena“⁶, kao i fasada na zgradi Siebenstein (na Preradovićevoj trgu) tridesetih godina. Purifikacijom su se nastojale odstraniti „naslage“ historicizma i eklekticizma s osnovne konstruktivno-građevne dispozicije zgrade da bi se doprlo do modernog vremena. Geometrijski elementi (krug, polukrug, kvadrat, pravokutnik) kao da su osiguravali dostatnu sličnost arhitekturi koja u to vrijeme, kao moderna, nastaje izvorno. Purifikacije fasada prije su izraz

načelnih vrijednosnih opredjeljenja i mode nego kreativni refleksi na izvorni purizam koji nakon I. svjetskog rata slijeđi kubizam.

Zamišljen i izveden zahvat preuređenja na Preradovićeveu trgu 1995. godine naklonjen je, premda transponirano, kriterijima purifikacije; očistiti trg „suvišnosti“. (Suvišni bi tako bili npr. kiosci, povremene tezge, različitost krošnji, pa simbolički reprezentanti Zagreba, kao što je pumpa „Francek“ i oglasni obelisk.) Na očišćenom prostoru, uredno i jasno bi se uspostavilo novo oblikovanje i raspodjela opreme, koja bi se imala doživljavati kao suvremena promjena u Metropoli. Novi se rasvjetni stupovi i prodavački pultovi - i oblikovno - nadovezuju na svojedobno purificiranu fasadu zgrade Siebenstein.

Stvaranje „tabule rase“, poništavanje tako reći svega što prethodno izgradbeno i opremljeno postoji, jedan je od postulata „modernog“ urbanizma pedesetih i šezdesetih

Konzolna rasvjeta iz 1987. na robnoj kući NAMA u Radićevoj ulici /
Console lamp, department store NAMA in Radićeva street, 1987

godina. Simplifikacije i redukcionizam vodilje su takvih purifikacijskih nastojanja: za gradske prostorne planove a katkada i za elemente opreme. Purifikacija nosača javne rasvjete na središnjem trgu trajala je sve do 1987. godine. Purificirani nosači na zapadnoj strani Mažuranićeve trga još i danas su u postavi i zorno pokazuju u čemu je razlika. Slično je i u Mihanovićevoj, do Miramarske. Kada rasvjetni stup nije morfološki više znakovit i značajan, sveden na funkcionalni oslonac, dopušta se da on nosi bilo kako bilo kakve dodatke (reflektore, znakove i sl.) Purificirani element postaje - agregat, a ne oblikovno integrirani element.

Od općeg k pojedinačnom

Ili/ili opredjeljivnja u raspravi o Preradovićeveu trgu (ništa nije dobro/sve je u redu, prihvatljivo/neprihvatljivo, itd.) obuhvatile su i „niže“ slojeve analize. Ipak pojedinim elementima uređenja i opreme nije se posvetila veća pažnja.

Izdaleka su, uglavnom u polemici Šimat-Banov/Richter⁷, pokrenuta pitanja o originalnosti, prilagodbi, imitaciji u prostornom rješavanju grada. Samo je djelomično i usputno postavljeno pitanje: Zašto su uklonjeni oni elementi koji su (konsenzusom barem profesionalno upućenih) simbolički nositelji identiteta Zagreba: vodovodna pumpa koja je stajala preko puta kina „Zagreb“ i, nedaleko od nje, karakterističan oglasni stup (kojemu je tek krajem osamdesetih vraćen autentičan izgled, budući da je više od deset godina stajao odrubljene glave, pokriven betonskim poklopcem!)? Zamijetilo se (i progovorilo) što su se na zgrade - ne uzimajući u obzir kontekstualne dimenzije i karakteristike pojedinih zgrada - postavile konzolno nove svjetiljke, istovrsne kao i na četiri novopostavljena stupa. Novo (nedefinirano) vodovodno zdanje (vjerovatno željeno da istovremeno bude za potrebe opskrbljivanja vodom cvjećara i pojilo) izazvalo je primjedbe i asocijacije: je li to neka parafraza dubrovačke Onofrijeve česme, čak fontane s Kalemegdana? Komparativno se nije analizirao pristup oblikovanju vode, a iz iste projektantske ruke za to je bilo prilike, uz spomenutu fontanu na Preradovićeveu trgu, fontana kod Petrove crkve, te fontana na Trgu Burze. Rasvjeta također nije dospjela u izoštreniji analitički fokus.

Dizajn rasvjete

Za razliku od prethodnih intervencija (Vlaška, Draškovićeve, Jurišićeva, Gajeva) gdje je težište na odabiru i rasporedu gotovih elemenata komunalne infrastrukture, na Preradovićevu trgu dizajniraju se, osim i između ostalog, pojedinačni elementi: na četiri središnja mjesta postavljene rasvjetni stupovi.

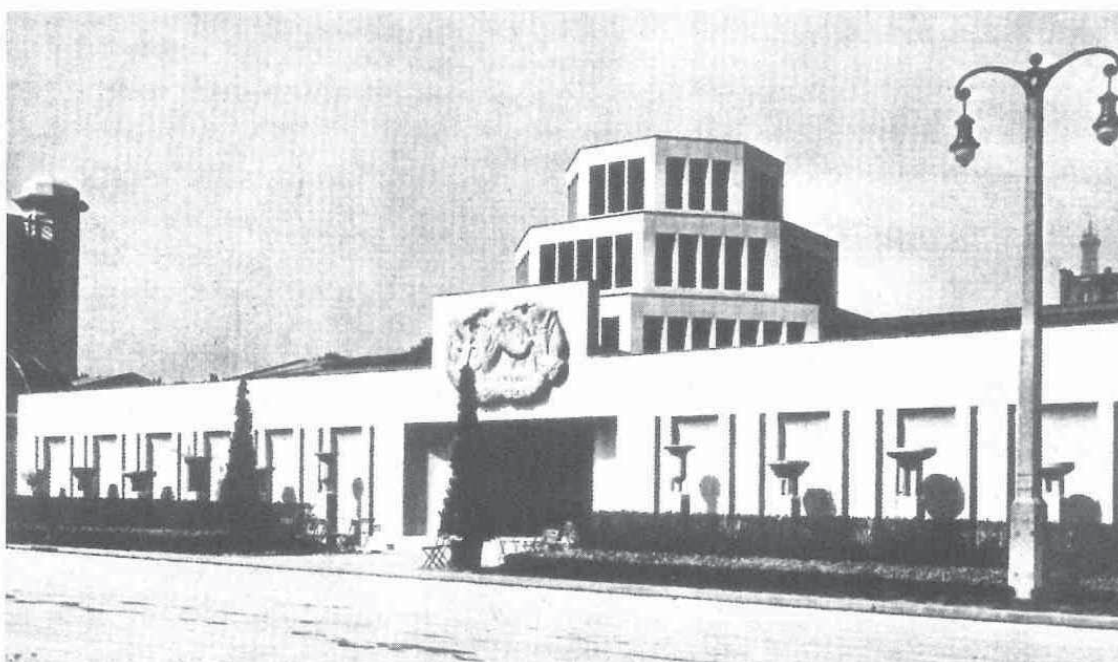
Projektanti nisu imali pobuda objasniti svoje zamisli u dizajnu elemenata uređenja. Odgovoriti na primjer na (nepostavljena, ali opravdana) pitanja kao: od kakva su projektantskog i dizajnerskog cilja pošli u oblikovanju i postavi posebnih nosača rasvjete? Jesu li ga (ih) zamislili kao za ovo područje - unikatno rješenje ili pak kao element koji se može multiplicirati, transportirati i eksportirati? Postaviti i u druge ambijente⁸ - zagrebačke i druge? Je li taj element zamišljen kao dugotrajan ili vremenski relativno ograničen? Je li čitav nosač cjelovito oblikovno definiran ili dolazi u obzir i promjena nekih dijelova, npr. rasvjetnih tijela. Zašto istorodnost rasvjetnih tijela koja se javljaju na okolnim zgradama trga?

Kako se dizajnerski

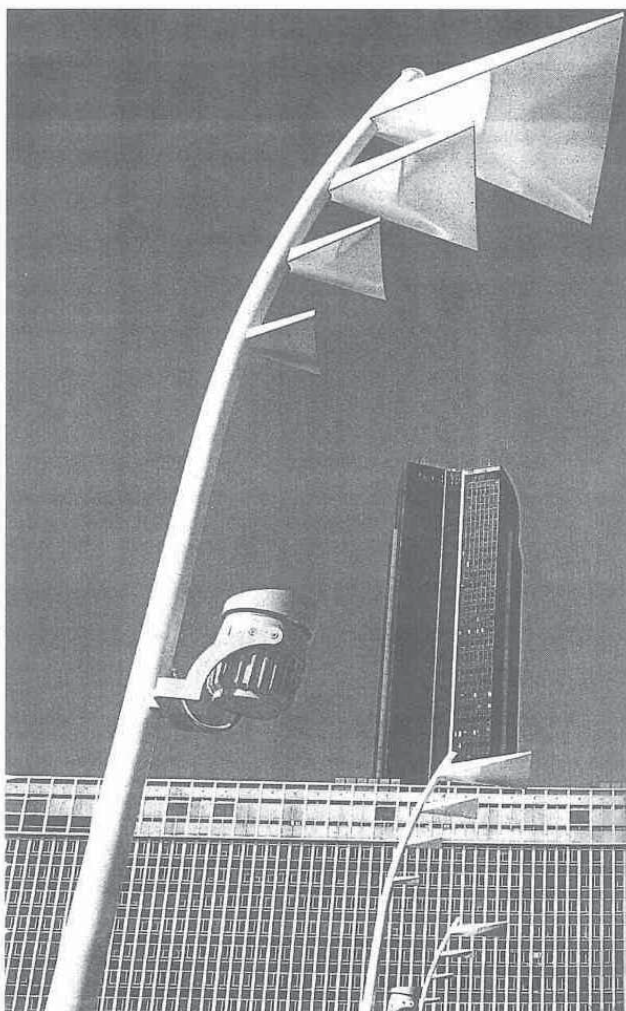
Tipičan interijer iz 80-ih godina, hotel u Opatiji / Typical interior design for 80s, hotel in Opatija

ponašaju četiri velika pilona s posebnim vertikalnim rasvjetnim elementima kod prodajnih cvjećarskih elemenata? A kako prema tipskim „tradicionalnim“ nižim nosačima, postavljenima periferno (u Preradovićevoj, Margaretskoj, Preobraženskoj)? Kakav je odnos prema konzolnim starijim rasvjetnim armaturama (na ulazu u Oktogon, na Pravoslavnoj crkvi)? Da li se željelo opti-

Paviljon Tony Garniera s pariške izložbe 1927. / Pavillion by Tony Garnier, Paris Exhibition, 1927

Kandelabar „Oceanique“ Francois Bruna i Michaela Pene za Pariz, početak 90-ih godina, novo rješenje indirektno rasvjete / *Candelabrum „Oceanique“ by Francois Bruno and Michael Pena for Paris, early 90s, new solution for indirect light*

malizirati funkcionalne, simboličke i morfološke aspekte, ili je nosač trebao naglasiti neki od njih? (Npr. da se pretpostavilo i nastojalo postići „tipično zagrebački“ element - rasvjetni stup - za Zagreb prepoznatljiv, kao „suvvenir“ - nešto, poput pariškog Eiffelova tornja). Kako to da su se među inim na Trgu našla i nova sjedala iz proizvodnog asortimana, a ne tradicionalni pandan zagrebačke klupe kao na Starčeviću ili Tomislavovu trgu? Koje su bile pretpostavke za oblikovanje kontinuirane klupe uz ogradu crkvene ograde?

Neki su razlozi u uređenju ovog prostora vjerojatno pragmatični. Bliski argumentima na koje se poziva kod prekoračivanja granice ranije po uređenju odjelitih područja. U tom se slučaju rasuđuje: ako na dodirnom području s Trgom (Gajeva, Ilica, Bogovićeve) već postoje određeni

elementi skupa (a, b,...), a ovdje su to tipska rasvjetna tijela i sjedala - onda treba te elemente prenijeti i u novi skup, tj. na novo područje (Trg i ulični okrajci Preradovićeve, Margaretske i Preobraženske). Ali ako je ova pretpostavka o prenošenju namještaja točna, još uvijek ostaje zagonetka o značajkama središnjih rasvjetnih nosača. Iako su se mnoge negativne primjedbe ticale njih, u analizi su oni neopravdano marginalizirani.⁹

Prije rekonstrukcije na središnjem su dijelu Preradovićeve trga bila postavljena četiri anonimna standardna nosača rasvjete. Identična ili vrlo slična onima koji još uvijek stoje na Kvaternikovu trgu. U odsutnost kriterija dizajna za te rasvjetne nosače može se na tom drugom važnom zagrebačkom trgu uvjeriti svatko ako se treba podsjetiti kako su oni izgledali i svijetlili na Preradovićevu trgu. To što oni nisu bili ranije mijenjani, potvrđuje da senzibilitet za kvalitetu eksterne rasvjete nije, čini se, u Zagrebu odnjegovan.

O tome svjedoče npr. preostale izvan pogona armature viseće električne rasvjete na Gornjem gradu, a početkom 1996. godine novopostavljene u Radićevoj ulici (kulturno-povijesnoj zoni). Zračnim vodovima povezani su drveni stupovi s industrijskim rasvjetnim armaturama kao uz neku nevažnu poljsku stazu. Privremenost takve postave ne bi se mogla uvažiti kao ozbiljno opravdanje. Ne samo u arhitekturi, već i u oblikovanju prometnica i mostova, rasvjeta postaje „habitat lumiere“; o kvaliteti rasvjete govori se kao i o svjetlom izraženom „genius loci“. Nije kvaliteta rasvjete bila glavni poticaj za dizajn famoznih rasvjetnih stupova. Programom za natječaj natjecatelji su upozoreni i potaknuti na složenost rasvjetnih aspekata (funkcionalna rasvjeta, iluminacija objekata i zelenila, osvjetljenost informacija, oblikovno-simboličke karakteristike rasvjetnih elemenata). Inovacija rasvjete koja se na tržištu nudi već kataloški (npr. indirektna rasvjeta javnih prostora) nije se željela - makar kao eksperiment. Da se rasvjetom projekt ponovno bavio, najizričitiije pokazuje neprimjerena osnovna žuta boja uz prodaju cvijeća i neuspješno reflektorsko obasjavanje crkve.

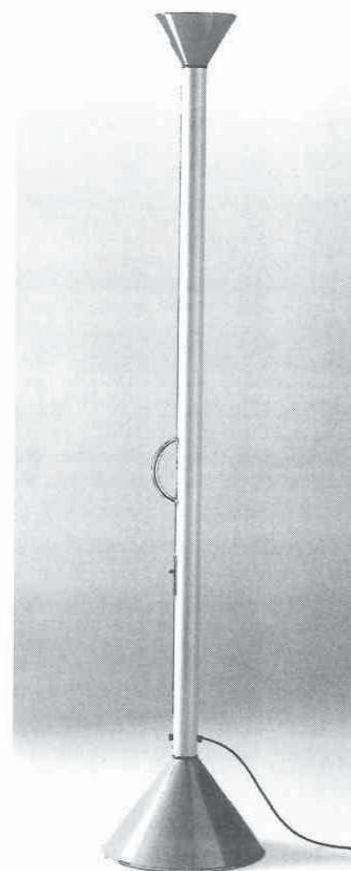
Premda je količinski svjetla mnogo, postavljeni stupovi svijetle tek usputno. Oni prvenstveno očekuju potvrđivanje vlastite skulpturalnosti. Ne dopuštaju tek diskretno

uočavanje. Važnost kao namjenski svrhovitih reprezentata je sporedna. Odlučiti se za posebno oblikovane nosače ujedno je i demonstracija drukčijeg projektiranja a ne odabiranja tipiziranih elemenata: kao da se time želio odstraniti prigovor da se svuda i uvijek postavljaju tipski namjenski elementi. O dizajnu rasvjete nema opravdanja uopće govoriti, već samo o dizajnu elemenata koji su namijenjeni za rasvjetu.

Upozorilo se da je iznimka u prostornom i oblikovnom vrednovanju armatura i učinaka javne rasvjete bila nastupila pri rekonstrukciji središnjeg trga prilikom Univerzijade 1987. godine. Do tada su tridesetak godina na tom trgu bili postavljeni „purificirani“, tj. bez karakteristične „stilske krune“, anonimni nosači. Za središte Zagreba karakteristični po tome što su na Zrinjevcu, Strossmayerovu trgu, Tomislavovu trgu, oko HNK, djelomično na Mažuranićevu i Marulićevu trgu).

Zagrebački kandelabar se bio zapravo vratio na središnji trg. Projektanti su tada smatrali da je bitno vraćanje i tradicionalnih elemenata na središnji trg. (Ne samo tradicionalnih; ne treba zaboraviti prvotne ideje o elektronskom medijskom stupu kod javnog sata!). Pojavljuje se i varijanta niskog nosača, koji se oblikovno poziva na nekadašnje samostojne nosače plinske rasvjete. Koliko je bila snažna sim-

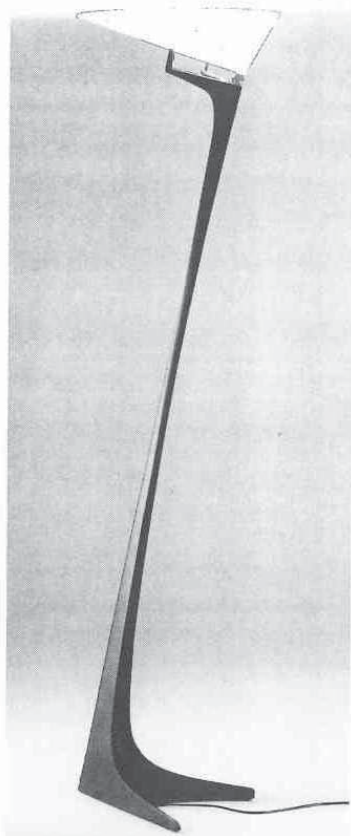
bolička funkcija ovog tipa (i nekih izvedenica), potvrđuju i neka mjesta u Zagrebu gdje je očito da su postavljeni sa željom da se poveća atraktivnost i pripadnost mjesta: dvorište u Frankopanskoj, pristup restoranu sa zapadne strane Tehničkog muzeja. Palaču INA-e u Novom Zagrebu također uokružuju ovi nosači. Sve dok nije došlo do „inflacije“, taj se izvedeni element rasvjetne

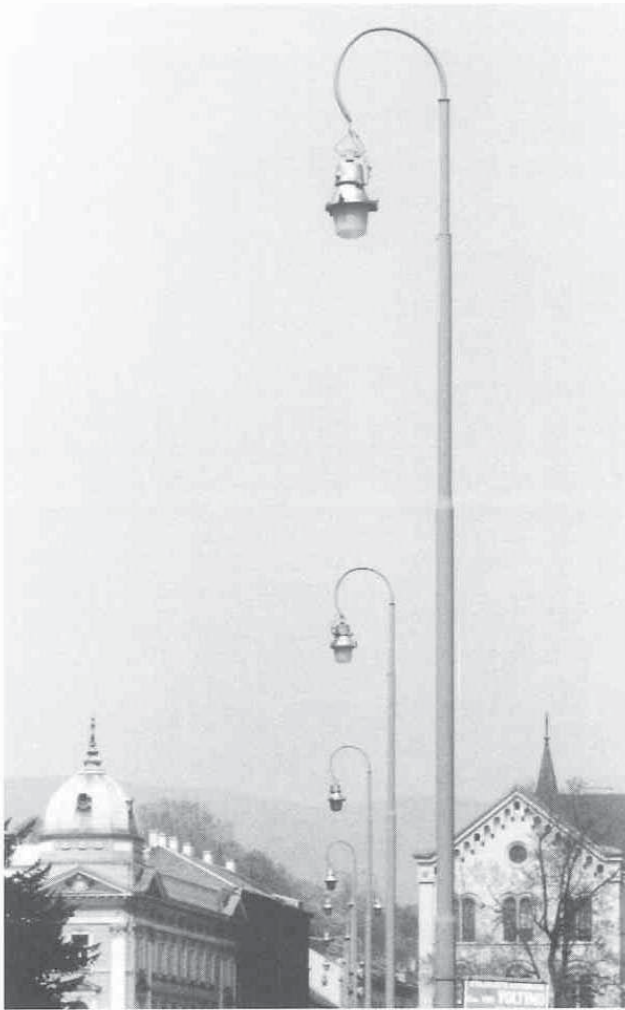
Stojeća interijerna svjetiljka Ettore Sottasa iz 1982., u kolekciji 20. stoljeća The Metropolitan Museum of Art / *Standing lamp by Ettore Sottas from 1982, in the 20th century collection of the Metropolitan Museum of Art*

postave rado prihvatio i za uređenje grada. Tražeći objašnjenja za izbor rasvjetnih elemenata, možemo pretpostaviti i sljedeće: u nepoznavanju suvremenih dizajniranih rješenja armatura za vanjsku rasvjetu ili u nemogućnosti da se ona dobave, projektanti uređenja grada (a i osobe i institucije koje verificiraju njihove projekte) odlučuju se radije za povijesni surogat negoli za standardne elemente rasvjetne opreme koje nudi ili zahtijeva monopolna organizacija (tada i danas istoimena Elektra Zagreb). Teško je, još i danas, zamisliti da bi se u Zagrebu mogla desiti provokacija zbog „premodernih“ rasvjetnih tijela (nešto slično kao u Grazu prilikom rekonstrukcije Jakomini Platz 1995. godine). Ili da se postavila „avangardna“ rasvjeta (koje će se inače rado prihvatiti u interijerima).

Projektantski se pristup u dizajnu elemenata i uređenju grada može smatrati - oportunističkim; prilagodilo se, s „najmanjim otporom“, okolnostima i problemima

Stojeća interijerna svjetiljka iz 1990. Santiaga Calatrave / *Interior standing lamp by Santiago Calatrava, 1990*

Gornji dio raasvjetnih stupova na Kazališnom trgu / *Top fragment of candelabra in Theatre Square*

(uključujući i težinu samog projektiranja i dizajniranja). Projektantsko je rješenje suprotstavljanje, ali konzervativno, tehničkoj determinaciji u formiranju komunalne infrastrukture. Njime se protestira protiv tehničko-tehnološke relativnosti i potrošnosti - ali u takvu protestu žrtvovana je tehnička kvaliteta, a protest nema snage kreativne i simboličke uvjerljivosti.

Koliko i sama repeticija multipliciranih unificiranih elemenata „tradicionalnog“ nosača uz penetraciju u sve širu zonu središta, zasmetalo je neke i to što su nosači postavljeni na postamente. Postamenti su u uređenju središta grada dvojaki: gdje prostorna širina dopušta sjedenje ili odlaganje i gdje to nije moguće.

Uz rasprave o materijalu i obradi postamenata, čuđenje i neodobravanje izaziva da se rasvjetni nosač, koji sam ima bazu, postavlja još na drugu. Takve postavbe ne bi

trebale biti iznenađujuće. Barem su dva i povijesno uvjetovana razloga: kada je tlo bilo neuređeno i nečvrsto (prašina, blato, itd.), rasvjetni se stup postavljao na svoju izdvojenu bazu (prvotni Manduševac u Zagrebu). Ili: kad je trebalo proširiti doseg rasvjete (makar uz ponešto smanjenu jačinu svjetlosti), tada bi se bazom povisilo mjesto izvora svjetlosti. To su bili najjednostavnije tehnološko-tehničke mogućnosti, primjenjivane već kod svjećnjaka.

Inspiraciju za soliternu rasvjetu na Preradovićevu trgu projektanti navodno nalaze u još zadržanoj prvotnoj soliternoj rasvjeti s prednje strane zgrade HNK. U vrijeme otvaranja ove zgrade za rasvjetljavanje prilaza i ulaza u zgradu postavljeni su pojedinačni elementi s rasvjetom (obelisci su kasnije premješteni i lišeni rasvjete). I kasnije, s prilično udaljenih visokih nosača, uz dopunsku plinsku rasvjetu (a bez reflektorske kao danas), rasvjeta još nije bila dostatna da funkcionalno dovoljno osvijetli ulaznu zonu kazališta. I da, poput svečane luči, osigura predodžbu o značajnoj društvenoj manifestaciji i o objektu. Čini se da je pozivanje na ovaj kazališni predložak više izgovor, spekulacija negoli uvjereno usvajanje duha i smisla odabranog predloška.

Morfološku bliskost i srodnost dizajniranih stupova rasvjete na Preradovićevu trgu zanimljivo je potražiti u dodirima s art-decoom, neoklasičnim otklonima prve polovice 20. stoljeća, te izvedenicama postmoderne s kraja sedamdesetih.¹⁰ U Zagrebu im je morfološki eksplicitna bliskost zgrade Kastner/Oehlera/NaMe u Illici.

Idealizacija geometrije

Projektantsko-dizajnerski afinitet za središnje rasvjetne nosače Preradovićeva trga može se tražiti i drugdje: u idealizaciji primarne geometrije, „čvrstoći“ i besprijekornosti geometrijskih likova i volumena. Smještanje Kožarićeve kugle više je reminiscencija na Bouleea (Kenotaf Newton) negoli na Kožarića kao „enfant terrible“. Takav afinitet protegnut između spiritualnosti i tehničke racionalnosti (Bauhaus nam je kao edukacijska institucija i u tome vrlo dobar primjer!) i u našoj sredini ima neki svoj kontinuitet (od Exata 51, do Novih tendencija). Teško je i zamisliti, uz opsesivne parterne geometrizirane polukružno/pravokutničke uzorke (kojima su „stolovi“ za

Gornji dio stupa na Mažuranićevom trgu / *Top fragment of the candelabrum in Mažuranić Square*

cvjećare zapravo ravninska transpozicija), drukčiju projektantsku zamisao za rasvjetno tijelo i armature nego kuglu, elipsoid. Projektantu je Kožarićeva kugla potvrda vlastite projektantske koherencije, a ne memento i reaktualizacija Kožarićeva podviga s početka sedamdesetih godina (pa su zato i rasprave o mjestu njezine postave tek usputnost). Trokutaste fontane kod Burze logičan su rezultat projektantskih geometrijskih uvjerenja.

Polukružni držači rasvjetnih tijela potvrda su također geometrijske idealizacije a i purifikacije konkretne ambijentalne kompleksnosti. Svojedobno adaptiran interijer Kavane Corso (na uglu Ilice i Gundulićeve, gdje je sada Pizzeria) eklatantan je primjer. Slojevita secesijska suptilnost nasilno je transponirana u geometrijski sferoidnu reduciranu strukturu stropne rasvjete. Prizemlju Gradske skupštine u Ćirilometodskoj ulici i stropnu u studijskoj čitaonici Gradske knjižnice na Starčeviću trgu: polukružni držač i kompozicija

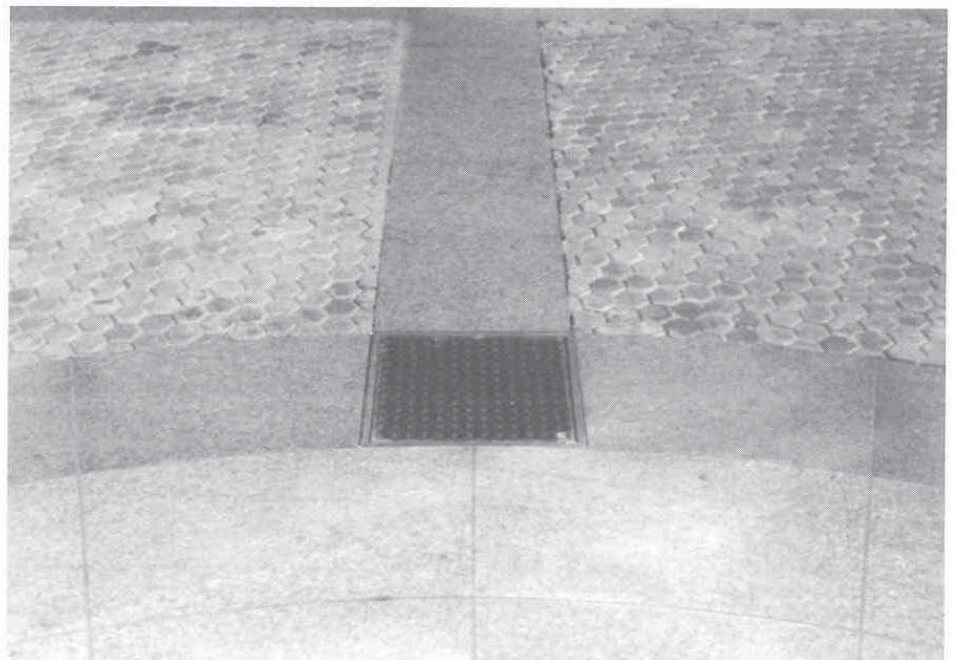
kugli zajednički je nazivnik. Takva shema nije vezana samo uz pojedinačne interijere. Standardna rješenja ugostiteljskih interijera sedamdesetih godina vrlo su tome bliska.

Geometrijska idealizacija u oblikovnoj je značajci samog stupa i baze. Dizajn kao da nije arhitektonske, već je strojarske geneze; višebrižno tijelo „vijka“ je upušteno u „maticu“ pokrivenu rozetom.

Geometrijska stabilnost nepomućena je i u fiksnim tlocrtima i nacrtima. Nema perspektive, ni kretanja, pa je dvodimenzionalna ravnina okvir za projektiranje. Krug, polukrug, kvadrati, pravokutnici jednoznačno su u takvim ravninama (parterima, fasadama) određeni i čvrsti.

Moduli

Geometrizacija olakšava proporcioniranje - nije potrebno fiktivno opisivati ili upisivati radijuse, postavljati ili izvoditi geometrijske omjere uz predmet - oni su vidljivi u osnovnim gabaritima i obrisima. Proporcija se povezuje

Dio popločenja na Preradovićevom trgu / *Fragment of pavement on Preradović Square*

s modulom. Na modularne odnose poziva se katkada kao na tajnu formulu, spasonosni argument pri valorizaciji projektantskog rješenja. Takav je modul matematički. On može biti izveden i antropološki, ali i tehnički. Modularna struktura u prostoru može biti brojčano izražena ali svrhom tehnička; modularno se predmeti mogu pogodno povezivati u nove prostorne i funkcionalne cjeline bez narušavanja njihove osnovne strukture. Projektantsko rješenje Preradovićeve trga, kako u cjelini, tako i u pojedinačnim elementima, ne operira s modulom u tehničkom određenju, već u geometrijskom. Zbog toga se zatečena situacija i ne promatra kao potencijalna promjenljivost (u modulu zamijeniti), već kao stanje gdje se mogu ili eliminirati¹¹ neki ili svi elementi. Trg se ne može po svojim elementima aranžirati (kao što se može slobodno cvijeće), nego se može samo ponovno izmijeniti.

Stabla su podvrgnuta ne samo ekološkoj prisili, već i modularnoj. U tlocrtu stablo se reducira također na standardni element; sva su stabla jednaka, svedena shematski na krugove. Umjesto životno različitih vrijednosti, stabla ostaju kao neki gestalt-arhetipi. Projektiranje se - ne vodeći mnogo računa o zbiljskim elementima, već o idealiziranim shemama i elementima - približava naivnom predočavanju i umišljanju prostora. Na dječjim se crtežima to dobro može opaziti: u crtežu se iskazuje ekspresivna snaga neponovljivosti nekog predmeta (npr. stabla), ali s druge strane elementi (stabla) mogu biti stereotipno unificirana: stabla će se formirati u isti drvored ravnih debala s kuglastim krošnjama. Šetnja beživotnim drvoredom ne može biti baš uzbudljiva. Stabla na Preradovićevu trgu nisu neživotna samo zbog ekološki neposrednih razloga, već i zato što su imaginativno reducirana na geometrijski kompozicijski modul i arhetipski stereotip.

Zaključak

U profesionalnim raspravama arhitekata, povjesničara umjetnosti i drugih, kada formiranje i transformiranje prostora grada sagledavaju prvenstveno u kulturno-povijesnim i likovnim dimenzijama, uređenje Preradovićeve trga neke je vrste problemska sublimacija. O koncepcijama i procedurama preuređivanja središta grada Zagreba

rasprave su se priklanjale pomalo politiziranoj kolokvijalnoj konverzaciji s pozivanjima na ukuse i brze trijaže na prihvatljivo/neprihvatljivo, ružno/lijepo, itd. Elegantna akademska arbitiranja o prividno samo po sebi razumljivim konstatacijama i činjenicama oslanjala su se i na pojmovne stereotipe kao relevantnu zbilju. Iako se u programu za natječaj i u raspravi poziva na morfološke, fiziognomatske i simboličke značajke u projektantskom pristupu i rješavanju, analize su se većine tih pitanja tek okrnule, pogotovo na razini „partera“ prostora i njegove strukture. Ovim se prilogom nastojalo upozoriti na neke relevantne a izostale aspekte, te ponuditi pretpostavke i tumačenja za daljnja analitička promišljanja. Izvesti zaključke ne samo o konkretnom uređenju prostora, već i o projektantskim i urbanističkim pristupima, kakvi su se očitovali.

Bilješke

1 Vidi: Arnheim, Rudolf. *The Dynamics of Architectural Form*; Berkeley, University of California Press, 1977.

2 V. npr. Rogić, I. *Periferijski puls u srcu grada*; Zagreb, Sociološko društvo Hrvatske, 1991.

3 V. radove: Craik, K. H.; Kepes, G.; Lynch, K.; Hall, E. T.; Sanoff, H.; Sommer, R. et al.

4 Težišne su točke rasprave: Okrugli stol u Društvu arhitekata Zagreba 4.12.1995. te Tribina u Društvu povjesničara umjetnosti 13.12.1995., uz izjave organizatora koje su prethodile i uslijedile, te objavljujane i u dnevnim novinama.

5 Kriterij „prekoračenja granice“ nalazimo u urbanističkim propozicijama za natječaj iz 1990. godine, na koji se pozivaju projektanti (Mihajlo Kranjc i Berislav Šerbetić) i gdje se između ostalog traži - javna rasvjeta oblikovno usklađena s postojećim rasvjetnim elementima na Trgu bana Jelačića i u Gajevoj ulici, tj. u preostalim dijelovima pješačke zone.

U ocjeni ovog natječajnog rada javlja se i kriterij ograničenja: - vezanosti elementa za određeni prostor, pa se između ostalog kaže: nedopuštanje citata, prenošenje iz konteksta; neprihvatljiva je promjena kamenih rasvjetnih stupova koji su isključivi i nerazdvojni dio kazališne zgrade i trga i oko nje. Projektanti svoje promjene opravdavaju postizanjem specifičnosti: obelisk rasvjetnih stupova promijenjen je i urbana oprema trga je specifična.

Prema članku „Nisu izigrane odluke ocjenjivačkog suda“, *Večernji list*, 10.01.1996., str. 51

6 Inspiraciju unifikacija i purifikacija, te težnju k idealizaciji stabilnosti (premda o njoj izravno ne govori) analizira Snješka Knežević u intervjuu od 8.12.1995. u *Globusu*, kada, između ostalog, kaže: „Kao i u svakoj totalitarnoj utopiji slobodu

nadomješta raskoš i sjaj, od pretencioznih tezgi do monumentalnih kandelabra-spomomenika. U toj viziji reda i diktata novoga prezreno je sve staro (...). Rekla bih da je posrijedi naivno poimanje pješačke zone kao neke oaze sreće, u kojoj bi se trebao odvijati pravi život. Donekle u krajnje kultiviranoj situaciji modernog urbanog ambijenta želi se urediti beskonfliktni idiličan prostor.“

7 Richter, V. Beč i Pariz su drugo (Stajališta); Vjesnik, 29.12.1995.

Šimat-Banov, I. Masakr i pustoš (Stajališta); Vjesnik, 5.1.1996.

Šimat-Banov, I. Zazirem od tamanitelja ljudskih prostora; Vjesnik, 6.1.1996.

Richter, V. Crni gavran ubitačne kritike; Vjesnik, 22.1.1996.

8 Da je premještanje karakterističnih elemenata u druge sredine u načelu koncepcijski usvojeno, ilustrira navod iz Večernjeg lista (prosinac 1995.), prema kojemu direktor Gradskog zavoda za planiranje razvoja i zaštitu čovjekova okoliša grada Zagreba Slavko Dakić u povodu suradnje Zagreba u obnovi jednog trga u Kninu izjavljuje: Novouređeni trg bit će oblikovan u skladu s kodom Knina, ali ćemo na trg postaviti neke oblikovne elemente zagrebačkih trgova, kao primjerice oglasni stup.

9 U izjavi predsjednika UHA-e prof. dr. V. Neihardta, predsjednika DAZ-a prof. N. Fabijanića i dekana Arhitektonskog fakulteta prof. dr. A. Marinovića-Uzelca odbacuje se (između ostalog) ali bez detaljnijeg objašnjenja projekt rasvjete: „U stručnom pogledu najveći prigovor može se staviti projektu rasvjete i rasvjetnih tijela. Neprihvatljiva su četiri velika rasvjetna stupa, neprihvatljiva su rasvjetna tijela učvršćena kao konzole na pročeljima, neprihvatljivi su stupovi s fluorescentnim svjetiljkama“

u: Preradovićev trg doslovce opustošen; Vjesnik, 14.12.1995.

10 U jednom od prvih protesta (96 potpisnika arhitekata i studenata arhitekture iz Zagreba i Beča) oblikovanje novouređenog Preradovićevega trga ocjenjuje se kao uniformno „s natruhama postmoderne stilistike s kraja sedamdesetih godina, i čija pojavnost izražava tek površnu težnju k reprezentativnosti“.

Vjesnik, 5.11.1995.; Večernji list, 23.11.1995.; napisi od 24. i 25.10.1995.

11 Eliminacija rasvjetnih tijela kao bitan postupak jedan je od zahtjeva sa sastanka 5.12.1995. Društva arhitekata grada Zagreba, Organizacije hrvatskih arhitekata i Društva povjesničara umjetnosti Hrvatske: Traži se postupak za preoblikovanje Cvjetnog trga, ali bez obzira na uklanjanje novih rasvjetnih tijela sa spomenika zagrebačke graditeljske baštine - zgrade Oktogona J. Vancaša iz 1899. i šesterokatnice br. 5 A. Klischa i S. Kliske iz 1937. (Večernji list, u nekoliko navrata od prosinca 1995. do veljače 1996.).

Dok (ili ako) ne dođe do fizičke eliminacije rasvjetnih tijela, predlaže se konceptualna gesta: akcija zamatanja rasvjetnih stupova, koju bi uz podršku Katedre za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta, Arhitektonskog fakulteta i Studija za dizajn izveo Muzej suvremene umjetnosti (v. članak „Novi promašaj može biti Selska“, Vjesnik, 20.12.1995.).

Summary

Fedor Kritovac: Reconstruction of the Preradović Square - Urban and Design Aspects

In professional discourses of architects, art historians and others, where formation and transformation of the urban space is primarily seen in its culturally historical and visual dimensions, the reconstruction of the Preradović Square represents a kind of a problem sublimation. The discourses on the conceptions and procedures of the Zagreb city center have tended to take forms of the politicized colloquial conversation, appealing to tastes and quick triages of acceptable/unacceptable, ugly/beautiful, etc. Elegant academic arbitration on statements and facts, that on the surface of things go without saying, were supported by phenomenal stereotypes taken as relevant reality. Although the competition program called for morphological, physiognomic and symbolic traits in the approach and in the solution of the project, most of these problems were barely touched in discourses, particularly on the level of the “parterre” and its space structuring. This contribution aims to draw attention to some relevant but missing aspects, to offer some assumptions and interpretations for further analytical thinking, to infer not only on this particular space reconstruction, but also on design and urban approaches, as they were displayed.